

УДК 821. 161. 2-1. 09

Комар М. В.,
магістр Інституту філології та
журналістики
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Болгарський слід у творчості Лесі Українки: цикл “Невольниччі пісні”

*Роботу виконано на кафедрі
теорії літератури та зарубіжної літератури
ВНУ імені Лесі Українки*

Протягом 1894–1895 рр. Леся Українка жила в Болгарії в родині М. Драгоманова. Болгарський період життя знайшов відображення у творчості поетеси, зокрема в циклі “Невольниччі пісні”.

Ключові слова: болгарський період, драгоманівський вплив, поетичний цикл, громадянська лірика.

Комар М. В. Болгарский след в творчестве Леси Украинки: цикл “Невольничьи песни”. На протяжении 1894–1895 гг. Леся Украинка жила в Болгарии в семье М. Драгоманова. Болгарский период жизни нашел отображение в творчестве Леси Украинки, в частности в цикле “Невольничьи песни”.

Ключевые слова: болгарский период, драгомановское влияние, поэтический цикл, гражданская лирика.

Komar M. V. Bulgarian Trace in Lesya Ukrainka's Creation: the Cycle “Slavery Songs”. During 1894–1895 years Lesya Ukrainka lived in Bulgaria in M. Dragomanov's family. Bulgarian period of life was reflected in poetesses creation, especially in the cycle “Slavery songs”.

Key words: Bulgarian period, Dragomanov's influence, poetical cycle, civil lyrics.

Постановка проблеми. Лесезнавство – одна з небагатьох сфер філологічної науки, до якої постійно звертають свій інтерес українські дослідники. Феномен Лесі Українки продовжує розглядатися з позицій як нових, так і

традиційних методологічних підходів, бо все ще виникають питання, які потребують вивчення. Насамперед це стосується великого інтелектуального простору, що його створила геніальна письменниця своєю поезією, драматургією, прозою, літературно-критичними і публіцистичними працями, перекладами, листами. Невід'ємною від творчості Лесі Українки постає історія її життя. Протягом 1894–1895 рр. Леся жила в Болгарії в гостях у свого дядька М. П. Драгоманова. “Софійський рік” посідає особливе місце в її біографії, тому що знаменує собою перелом у духовному житті і творчості поетеси. Болгарські враження і зустрічі, можливість працювати й учитися в бібліотеці М. Драгоманова, новий досвід – усе це залишило виразний слід у подальшому житті Лесі Українки та в її творчості – у віршах, об’єднаних у цикл “Невільничі пісні”. Метою нашого дослідження є аналіз ідейно-художніх особливостей цих поезій.

Виклад основного матеріалу. Цикл “Невільничі пісні”, створений у 1895–1896 рр., відіграв важливу роль серед політичної лірики Лесі Українки. До нього входять “найреволюційніші твори” поетеси (П. Атанасов), які були написані далеко від “всевидючого ока” царської цензури [2, 93].

Увесь поетичний цикл, за словами П. Одарченка, – “це відгук драгоманівського впливу на літературну творчість Лесі Українки, це відважне виконання великого заповіту, що привезла з собою на Україну велика поетеса... з далекої Софії” [7, 32]. Саме “Невільничі пісні” засвідчили, що рік перебування в Болгарії мав для творчості Лесі Українки таке ж значення, як для Т. Шевченка його “Три літа”. “Гаряча драгоманівська проповідь політичної боротьби з російським царизмом, гостра критика інертного аполітичного українського громадянства, критика обмеженого просвітництва, картання пасивності, нездатності до боротьби, – все це глибоко запало в душу Лесі Українки і

зробило цілий переворот в її свідомості та в її поетичній творчості” [7, 32].

Схожу думку висловила ще Софія Русова у своїй книзі “Наші визначні жінки”. У Болгарії поширилися ідейні обрії Лесі Українки, змінився її світогляд і прокинулися ширші інтереси. Відтоді “Леся стає не тільки поетом України, але й великим співцем всенародніх змагань до волі, до правди моральної і соціальної. Вона починає шукати теми для своєї поезії у вселюдному стражданню; вона виступає борцем за гідність людини, за її духову незалежність” [9, 75].

Цикл “Невільничі пісні” становить основу політичної лірики збірки “Думи і мрії” (1899), “а радше – найкращу її частину взагалі”, як вважає Г. Аврахов [1, 45]. У збірці цикл постав скомпонованим із трьох порізнених публікацій і доповнений поезією “Ангел помсти”.

Перші сім поезій циклу (“Божа іскра”, “Мати-невільниця”, “І все-таки до тебе думка лине...”, “Slavus-sclavus”, “Ворогам”, “Північні думи”, “До товаришів”) були опубліковані 1895 р. в журналі “Народ” (№ 15–16, С. 254–256) під заголовком “Невільничі пісні”.

Укладаючи збірку “Думи і мрії”, Леся Українка додала до цих поезій ще дев’ять, написаних пізніше, що друкувалися протягом 1897 р. у журналі “Житє і слово” (“Трішниця”, “О, знаю я, багато ще промчить...”, “Хвилина розпачу”, “На вічну пам’ять листочкові...”, “Слово, чому ти не твердая криця...”, “Fiat pox!”) та 1898 р. у збірнику “Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної діяльності складають українсько-руські письменники” (“Товарищі на спомин”, “Поет під час облоги”), а також поезію “Ангел помсти”. Водночас Леся Українка з першої частини циклу вилучила два вірші – “Божа іскра” та “Slavus-sclavus”. Дослідники творчості поетеси розглядали це як автоцензуру [3, 97]. Згадані поезії не ввійшли і до дванадцятитомника Лесі Українки, де “Невільничі пісні” представлені чотирнадцятьма творами.

Формально цикл об'єднаний не лише спільною назвою, а й епіграфом. Ним стала строфа з "Шільйонського сонета" Байрона. Епіграф: "акумуляє сутність мотиву всіх шістнадцяти творів циклу: свобода як «вічний дух розкутого ума» найяскравіше розкривається в тюрмі, оскільки там вона безроздільно панує в людських серцях. Як засвідчує назва циклу, образ неволі в ньому органічно єднається з образом пісні. Звідси й нерозривність мотивів громадянського обов'язку особистості й ролі художнього слова в утвердженні людини, в консолідації народу, їх протистоянні гнобленню, їх рухові до свободи" [12, 272].

У першодруку вірш "Божа іскра", що не ввійшов до збірки "Думи і мрії", розпочинав цикл "Невільничих пісень". У ньому Леся Українка зіставляє три погляди на поезію. "Вороги" заперечують доцільність художнього слова, вважають його безсилим, адже "ті співи" не приносять ніякої користі і є лише бездарним віршуванням. "Вороги" докоряють поетам: "Слова не тямите мовить розумно, А віршувать – аж горить!" "Прихильні", відкидаючи "смуток і тугу", бажають слухати тільки "лагідних пісень". Але поет, обстоюючи свободу і могутність таланту, стверджує, що "Божа іскра" натхнення не залежить від людської волі. Вона розпалює вогнище, якого ніхто не може "ні запалить, ні вгасить". І "В кого ж запала хоч іскра єдина, – Вік її буде носить!" [10, 237].

Г. Аврахов вважає, що тепер немає змоги дати категоричну відповідь, чому поезія "Божа іскра" не потрапила до збірки "Думи і мрії". Швидше всього, твір видався авторці не обов'язковим у циклі. На думку дослідника, вірш "не давав, як то належало, високої тональності циклової побудові", тому його вилучення не принесло видимої втрати. По-іншому сталося з поезією "Slavus-sclavus". Її відсутність відчутно збіднила "Невільничі пісні", а "полишений одинцем, поза силовим полем усього циклу, вірш підупав снагою, уже читається не в тій надвисокій тональності композиційно єдиного еруптиву" [1, 45].

Н. Вишнеvsька так пояснює вилучення цього вірша: “Поезія «Slavus-sclavus» – гнівна інвектива проти офіційного слов’янофільства – теж, мабуть, видалася Лесі Українці не суголосною з іншими поезіями циклу, більшість з яких пройняті ненавистю до самодержавства і звучать як заклик до непримиренної революційної боротьби” [3, 98]. Проте Г. Аврахов рішуче заперечує таке твердження. Він подає рядки з вірша саме як “найвищої проби викривально-революційні поезії передгрозової епохи” [1, 45]:

*Дивіться: з них кожний, як один,
Що світ би здержав на плечах здорових,
Міцний, як дуб кремезний, слов’янин
Покірно руки склав в кайданах паперових
Та раз у раз поклони низькі б’є
Перед стовпом, короною вінчаним,
Порфірою укритим, стовп той є
По праву спадщини царем названий [10, I, 239].*

“Сучасникам поетам, – зауважує Г. Аврахов, – не треба було пояснювати, перед яким «стовпом, короною вінчаним» кладе ниці поклони могутнє гуртовою силою, та рабськи упокорене слов’янство” [1, 46]. Тому-то “*ймення слов’янина недарма синонімом раба між людьми стало!*” [10, I, 239].

“Slavus-sclavus” був написаний у Болгарії, де Леся Українка за її словами, “*одвикла тримати свою думку в кайданах*” [10, X, 297]. Однак вірш “*міг накликати великого лиха, такого небажаного її родині під цю непевну пору*”. Отож, поетеса мусила поступитися тут, “як і ще в кількох моментах, де мова йшла про ті зловісні «стовпи» – опори офіційної ідеології та нею надихуваної сатрапно-поліцейної практики: «православіє, самодержавіє, народність»”. Леся Українка була змушена стримувати думку, приглушувати правдиві висновки, щоб вони не прикували “особого внимания” прискіпливо-жорсткої цензури, а через неї – жандармів. Г. Аврахов наголошує, що “ішлося ж не стільки про загрозу особисто для автора, чого Леся Українка могла сподіватися (і таки сподівалася) повсякчас,

як про осторогу не зашкодити родині, а надто – найближчій з сестер, що готувалася до медичного інституту” [1, 46]. Звідти й постало переконання: *“Мені ж тепер ризикувати не випадає”* [11, X, 129].

Поетеса цілком усвідомлювала, що собою являли *“Невільничі пісні”*. Із самого початку вона була обережною. Перші сім творів циклу Леся Українка передала М. Павликові перед від’їздом з Болгарії, про що заздалегідь повідомляла: *“Ось я покину Вам їх [віршів. – М. К.] цілу в’язку, однаково їх не везти в Росію”* [10, X, 303]. Другу групу із шести віршів вона послала І. Франкові в кінці 1896 р., скориставшись щасливою *“оказією”* – знову аж через Болгарію. У листі до Л. М. Драгоманової (19. 12. 1896 р.) Леся Українка просила: *“Будьте ласкаві, перешліть мої вірші Франкові., якщо він їх прийме, то хай непримінно друкує за моїм підписом”* [10, X, 360]. Ще дві поезії – *“Товарищі на спомин”* та *“Поет під час облоги”* – вона притримала в себе, хоча ці твори були написані раніше відісланих *“оказією”*. *“Тільки докрайня потреба дати щось достойного для ювілейного збірника в честь І. Франка відкрила цим творам дорогу в друк”* [1, 46].

У першому томі дванадцятитомного зібрання творів Лесі Українки цикл *“Невільничі пісні”* розпочинається поезією *“Мати-невільниця”*. Відомо, що в автографі вірша рукою Олени Пчілки поряд із заголовком написано: *“Галя”*. Це вказівка на прообраз співбесідниці поетеси – Галі Ковалевської-Деген. Вона була дочкою революціонерів-народовольців М. Ковалевського та М. Воронцової-Ковалевської, яку заслали на довічну сибірську каторгу в м. Кару. У 1889 р. разом з товаришами М. Воронцова-Ковалевська отруїлася на знак протесту проти знущання з в’язнів (*“Карійська трагедія”*) [10, I, 405–406].

Невипадково саме ця поезія відкриває цикл *“Невільничих пісень”*. Уже з перших її рядків відчувається трагічна суперечливість, причому характер протиставлення породжує драматизм, що вивищується в наступних віршах циклу. *“Ясний, веселий день”*, *“гомін голосних потоків”* налаштовує на

безтурботність, святковість весни, а натомість лірична героїня та її товаришка сидять і тихо розмовляють, вражені жахливими “тюремними вістями”: “... Той сидить в неволі, недавно взятий, той в тюрмі збожеволів. А той недавно вийшов, але хворий...” Вставне речення про обрус (“товаришці той обрус В тюрмі покійна мати вишивала”) дає зрозуміти, що нинішнє горе – продовження давньої череди нещасть. Лірична героїня з надією висловлює звичне, здавалося б, побажання для малої дитини подруги: “Хоч, може, ми і не побачим волі, але дитина ся побачить, певне!” [10, I, 124]. Проте мати різко перебиває: “Мовчіть, нехай воно сього не чує! Ви знаєте, дитиною я часто Від матері покійної се чула... І вірила, аж поки не зросла”. Слова жінки виражають переконання, що часи неволі ще довго не зміняться. Вона хоче вберегти свою дитину від розчарування, якого колись зазнала сама. Відповідь матері, як і вся поезія загалом, позбавлена патетики, і тому ще більше вражає своєю логікою. “Мати-невільниця” – білий вірш. Тут п’ятистопний ямб без рими набуває природної інтонації тихої сумної розмови. Це передає враження реальності неволі, що нависла над людьми.

Справжньою перлиною між творами циклу є поезія “І все-таки до тебе думка лине...”. Свого часу М. Зеров назвав її “найкращою з «невільничих пісень»” [5, 389]. Цей невеликий вірш з трьох строф вражає глибиною почуттів до рідного “занапащеного, нещасного” краю. У нього вже інше звучання, ніж у “Матері-невільниці”. Леся Українка передає свою тугу за допомогою традиційних образів серця, очей, сліз. Звертання надає поетичним рядкам щирості й інтимності – це особистий біль, і немає потреби прикрашати його красномовністю. Тому виникає враження, що слова самі лягали на папір, стаючи ще однією невільничою піснею:

*І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине [10, I, 127].*

Леся Українка говорить, що її очі не бачили більшого “лиха і насилля”, ніж в рідній стороні. “Вони б над ним ридали, Та сором сліз, що ллються від безсилля”. Майстерні асонанс і алітерація в багатій римі (насилля-видали-ридали-безсилля) допомагають “почути” цю тугу. В останній строфі постає гіперболізований образ: “О, сліз таких вже вилито чимало, – Країна ціла може в них втопитись”. Він органічно поєднується з останніми афористичними словами поезії: “Доволі вже їм литись, – Що сльози там, де навіть крові мало!” Рядки завершальної строфи є виявом відчаю і водночас – утвердженням непокори.

Ця поезія отримала своєрідне пояснення в наступному вірші циклу – “Ворогам (Уривок)”. Леся Українка декларує зміни, які сталися в її політичній свідомості. Вона запитує ворогів, невже їх не лякає те, що

Вже очі ті, що так було привикли

Спускати погляд, тихі сльози лити,

Тепер метають іскри, блискавиці [10, I, 125].

І навіть “руки ті, не учені до зброї, ... Тепер зводяться від судороги злості”. Поетеса усвідомлює, що не може завдати удару руками, але в неї є голос і язик, що може стати “жалом” для ворогів. Ідея твору звучить у запитанні: “Чи вам байдуже про такі погрози?”. Про свою нову “злість” Леся згадувала і в епістолярії того періоду. Ось рядки з її листів: до Л. М Драгоманової (від 19 грудня 1896 р.): “Взагалі я тепер дуже лиха і недобра, і гірш усього, що не хочу подобрішати, бо не варт!..” [10, X, 360]; до матері (від 30 вересня 1896 р.): “За остатні роки у мене взагалі “всепрощення” уменшилось, дасть біг, і ще поменшає...” [10, X, 352]. Насамперед це стосувалося тих, хто став адресатами послання “Ворогам”.

Поезія “Північні думи” також проголошує ідейний перелом у творчості Лесі Українки: “Мрії розсеві, тепер я розстануся з вами” [10, I, 125]. Починається новий період, і над поетесою вже “мрія нова” літає “орлом”. Вона з готовністю приймає свою місію:

*Мрія новая! Твій голос і крила огнисті
 Ваблять мене, я піду за тим світлом ясним
 Через простори і дикі дороги тернисті,
 Так, як Ізраїль ішов за стовпом огняним.*

Цей старозавітній мотив Леся Українка використовує як порівняння до божественного провидіння над власною долею. Поетеса знає, що нова мрія поведе в місця неволи і війни, але з нею “і там буде рай!”. Для поета немає нічого дорожчого, як боротися за волю і завжди чути “голос надземний”. Такий імператив визначає єдино можливий шлях для митця.

Наступний вірш циклу – “До товаришів” – безпосередньо стосується перебування Лесі Українки в Болгарії в М. П. Драгоманова. Поезія співзвучна з прозовим “Листом до товаришів”, написаним у січні 1895 р. Це “палкий і сильний вірш”, “відгук розмов Лесі з Драгомановим” [7, 30], про що свідчать уже перші рядки:

*О, не забуду я тих днів на чужині,
 Чужої й рідної для мене хати,
 Де часто так приходилось мені
 Пекучу, гірку правду вислухати.
 Уперше там мені суворії питання
 Перед очима стали без прикрас;
 Ті люди, що весь вік несли тяжкі завдання,
 Казали: “Годі нам, тепер черга на вас...” [10, I,
 126].*

Далі поетеса “наводить зміст тих слуханих докорів Драгоманова на адресу тодішньої української молоді” [7, 31]. Він, як представник старшого покоління “бойців”, чекав мужності, але натомість чув “голоси несміливі, слабкії, квиління немовлят”. На великі події в інертній молоді була одна відповідь: “мовчання, сльози та дитячі мрії”. Леся Українка глибоко переживала ганьбу своїх товаришів, сприймаючи її за свою: “Мов на позорищі прикута я стояла, І краска сорому горіла на лиці”. Тому вона звертається до ровесників:

*Подаймо їм великую розвагу,
Скажім і докажім, що ми бойці сами;
А ні, то треба мать хоч ту сумну одвагу –
Сказать старим бойцям: не ждїть,
не прийдем ми!*

Поезія завершується песимістично: поетеса знову у відчаї від безсилля. Однак було б помилково думати, що це було її остаточне переконання. Наприклад, у листі до М. Павлика (14. 02. 1895 р.) читаємо таке зізнання: “Знаєте, я все ж таки трошки оптимістка, чи то скоріш прогресистка, і думаю, що світ іде не до гіршого, а до кращого, тільки коли б він скоріше йшов, а то стільки сили й людей даремнісінько гине. А у нас, на Україні, ще багато мусить загинути марне (чи, може, так буде здаватись, що марне?), поки що-небудь людське вийде. І я, і всі мої товариші, певне, роковані на марну згубу, тай нехай би, якби ж з того просвіток був комусь” [10, X, 283].

Відлунням таких думок є поезія “Хвилина розпачу”. У кожній з чотирьох строф поетеса наголошує: горе “вродженням в темниці”, і “тим очам, що звикли бачить зроду Каміння сіре, вогкий мур цвілий”, а також горе нещасним людям, що серед безчестя “мають душу чесну”. Адже народжені в неволі, навіть ставши вільними, завжди матимуть рабську свідомість. Молода поетеса торкається проблем національної української ментальності, усвідомлюючи, що хто таврований раз, той матиме печать раба до кінця. Цей принцип, як відомо, часто знаходив підтвердження у світовій історії. Леся Українка добре знала розповідь про ізраїльський народ, який не побачив землі обітованої через своє маловір’я. Ті, хто народився в Єгипті, полягли в пустелі через свій нікчемний рабський дух.

Остання строфа поезії “Хвилина розпачу” – алюзія на інший біблійний сюжет:

*О горе нам усім! Хай гине честь, сумління,
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покриє нас і наші імена! [10, I, 139].*

I. Франко, аналізуючи цей вірш, написав “Перед нами виринає фігура Самсона, обрисована колись невправною ще рукою нашої авторки. Як же без порівняння могутніше і правдивіше її слово тут, де вона сама разом з сучасним своїм поколінням чує себе в ролі Самсона, але без ніяких романтичних прикрас, без квіток і вінків, з одною перспективою страшної смерті, безславної і ганебної, смерті, що нівечить не тільки тіло, але навіть сумління і добру пам’ять у людей” [11, 237–238]. Дослідник для порівняння наводить рядки з вірша М. Некрасова на смерть Писарева: “Тот герой, кто и честь свою губит, Когда жертва спасает людей”. Проте автор критичної статті застерігає, що така думка – “дуже небезпечна і двосічна”, адже жертва з власної честі і совісті зазвичай нікого не рятує. “От тим-то ми, віддаючи всяку можливу похвалу віршам Лесі Українки “Хвилина розпачу” за їх силу, красоту і поетичність, мусимо застерегтися проти їх практичної філософії. Сама авторка очевидно також добре розуміє їх практичну неможливість, коли дала їм власне такий титул, що наперед характеризує їх як хвилевий вибух важкого болю і зневіри” [11, 238]. Такий настрій не заперечує, а тільки підкреслює силу волі і готовність до самопожертви тоді ще зовсім молодій Лесі Українці.

Ці ідеї художньо втілені в ще одній “невільничій пісні” під назвою “Грішниця”. За обсягом вона є найбільшою в циклі. Поезія має своєрідну композиційну будову: ліро-епічна розповідь про “білу війну” поєднується з елементами драматичної поеми, чи швидше діалогу, оскільки друга частина “Грішниці” – це розмова хворої дівчини і молодій черниці.

На початку Леся Українка розповідає про “страшну і незвичайну” війну в одній далекій стороні: “Те лихо звалось білою війною” [10, I, 131]. Без пострілів і гучної музики гинули цілі полки. Битви відбувались вночі, ніхто не бачив, “Як падав і конав один з борців, Як ворог загірбав його у темну яму, не раз іще живого”. Найстрашнішим було те, що поєдинки велися нечесно, більше “кайданами, отрутою, підкопом” і зрадою. Як бачимо, тут знову з’являється проблема “чесних ворогів”, як і в

поезії “Хвилина розпачу” (“Пошли нам, Боже, чесних ворогів!” [10, I, 139]).

Фабула “Грішниці” проста: однієї ночі на війну вийшла молода дівчина, щоб “знадобом розривним” знищити “вражесє гніздо”. Та намір не вдався. “Куля”, закладена нею, передчасно “розірвала стіну”, “і каміння гостре посипалось навколо, наче град”. Один камінь влучив у дівчину. Її знаходять і несуть у шпиталь, “а потім буде суд”. Опритомнівши, вона починає розмову з черницею, яку “приставили до неї”.

Хвора дізнається, що її замах не вдався. Вона у відчаї від цієї звістки: “Не жаль мені, що молодою згину, А жаль – о лютій жаль, що пропаду даремне” [10, I, 134]. Між дівчатами починається діалог, і черниця переконує хвору розкаятися. І хоча в її словах більше моральної правди, проте у відповідях її співрозмовниці більше віри і переконливості. Читач розуміє, що сама Леся Українка на боці хворої, їй поетеса надає останнє слово. Поранена дівчина не може змиритися зі свавіллям ворогів, які знущаються з тих, хто “хилиться найнижче”. Так було з її батьками, але дівчину “любов ненависті навчила”. Черниця благає її пожаліти свою “бідну, молоденьку” душу, на що отримує відповідь словами з Євангелії: “Ніхто не має більшої любові, Як той, хто душу покладе за друзів”.

У творі “Грішниця” відображено амбівалентність думок людини-революціонера. Два голоси, безкомпромісні та рівносильні, постійно змагаються, і кожен з них відстоює свою правду. Здавалося б, вибір має бути однозначним, адже таке правило війни: “Не ми уб’єм, то нас вони уб’ють” [10, I, 137]. Однак Леся Українка залишає це питання відкритим.

Це підтверджує і поезія “Ангел помсти”. Грізний посланець з’являється опівночі й кличе до кривавого бою. Але лірична героїня відмовляється йти, хоча не страх смерті, кари чи мук стримує її. Відповідь дівчини сповнена милосердя до людської душі:

*Не жаль мені життя, а жаль тії людини,
Що у мені живе, що бачу я в других [10, I, 140].*

Героїня впевнена, що чинить правильно. Та коли зникає “*північний гість*”, її душу рве і гнітить нескінчена розмова. Ці сумніви відображають одвічну трагедію не лише поета-борця, а й людини загалом, людини в екзистенційному вимірі. Питання Пілата – “Що є істина?” – ніколи не втрачає актуальності, доки існує проблема вибору.

В іншій “невільничій пісні” (“*О, знаю я, багато ще промчить*”) Леся Українка передбачає свої майбутні “*прокляті дні*” і “*страшні ночі*”. Ще багато надій “*із серця облетить*”, настане “*безвір’я в себе, в свій талант*”, ще прийде усвідомлення того, що “*на землі нігде нема святині*” [10, I, 139]. У словах поетеси звучить титанічний мотив: “*І знову прийдеться покинутій мені Не жити, а нести життя своє, мов кару*”. Вона розуміє, що все це буде, але не може, як і кожна людина, передбачити, що тоді станеться з нею. І знову є всього два варіанти:

*Коли я крицею зроблюсь на тім вогні,
Скажіть тоді: нова людина народилась;
А як зломлюсь, не плачте по мені!
Пожалуйте, чому раніше не зломилась!*

Тут розкривається внутрішній світ поетеси – сфера, не захищена від “вогню” страждання чи навіть перелому, знесилля.

У вірші “**Поет під час облоги**” окреслюється інша грань особистості митця – його громадянська мужність, вірність покликанню. Поет служить тільки своїй музі, тому й “*не боїться від ворога смерти, бо вільная пісня не може умерти*” [10, I, 128]. Місто в облозі, всюди нависла загроза голоду, але життя продовжується, й “*одважний співець*” вітає його. “*І пісня чарує облогу ворожу, І будить на мурах обачну сторожу, Заснуть не дає до зорі!*” “Поетом під час облоги” С. Русова називає саму Лесю Українку, “справжнього борця за ідею волі” [9, 75].

Про цей вірш є згадка в листі поетеси до матері від 30 вересня 1896 р.: “... *Недавно написала чималий вірш “Поет під час облоги”, мусить бути, вийшло непогано, бо навіть папа похвалив*

і порадив послати до друку” [10, X, 352].

Особливе місце у циклі “Невільничі пісні” займає вірш “Товаришці на спомин”. Це, за словами Г. Аврахова, “поезія подивляючої сили і глибини думки; вона справді нагадує вулканічне виверження, де лавина гарячих слів, жар і кипіння пристрасті буквально спопеляють, хоронять під собою всі до решти устої ненависного авторові одержавленого рабства та породжуваного ним людського нікчемства. У загалом рідкій для неї формі напам’ятного (напоумляючого) листа до «товаришки» Леся Українка дала собі волю висловитись на всю могутність” [1, 46–47]. Такою із’явилась поезія на чільному місці книги “Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники” (Львів, 1898 р.).

Поезія “Товаришці на спомин” називає причини сорому і болю за свій народ: “*ми раби*”, “*немає гірших в світі*”; “*Ми паралітики з блискучими очима, великі духом, силою малі*” [10, I, 130–131]. Леся Українка безжально викриває “той феномен, що концентрувався у слові “ми” (М. Кармазіна) [6, 209]: “*Ми навіть власної не маєм хати, Усе одкрите в нас тюремними ключарам*”.

Вірш, написаний на спомин товаришці, переростає в послання до широких кіл національної громадськості, яку повинні були вразити правдиві рядки:

Народ наш, мов дитя сліпее зроду,

Ніколи світа-сонця не видав,

За ворогів іде в огонь і воду,

Катам своїх поводитирів оддав.

Відомо, що поезія “Товаришці на спомин” за початковим авторським задумом містила ще три строфи. Укладаючи збірку “Думи і мрії” Леся Українка зняла одинадцятую, дванадцятую і шістнадцятую (останню) строфи:

Наука наша – скарб, закопаний в могилу,

Наш хист – актор-кріпак в театрі у панів,

Непевні жарти тне, сміється через силу,

Поклонами стиняє панський гнів.

*Релігія у нас – то морок темний,
Єгипетських жерців деспотія тяжка,
Закони й право – то устав тюремний,
Родинні зв'язки – ниточка тонка.*

В останніх рядках звучав заклик:

*О, сором мовчки гинути й страждати,
Як маєм у руках хоч заржавілий меч.
Ні, краще ворогу на одсіч дати
Та так, щоб голова злетіла з плеч!*

Однак і те завершення поезії, що його Леся Українка залишила, цілковито передає її ідею: нехай ми раби, але “хто ж були ті вояки одважні, Що їх зібрав під прапор свій Спартак?..”

Поетеса вірить у визволення, незважаючи на могутність “царя тьми” – алегоричного образу, що виникає у вірші з виразно страшною назвою “*Fiat nox*” (“Хай буде ніч”) [10, I, 189]. Тут поетеса створює експресіоністичну картину хаосу, який стався за волею царя тьми:

*Немов перед створінням світу. Ні, ще гірше
Був той хаос, бо у ньому були
Живі створіння, їх давила тьма.
Скрізь марища з хаосу виринали,
Лиха зараза, голод, злидні, жах –
Несвітський жах усім морозив душу [10, I, 141].*

Ці рядки асоціюються з давніми космогонічними міфами. Закономірним є звернення до образу Прометея і його нащадків. М. Рильський зауважував, що “це один із постійних і наскрізних образів Лесі Українки. У цьому перегукується вона з віками – з Есхілом, з Гете, Байроном, Шеллі, Міцкевичем; перегукується найближче з гнівним «Кавказом» Шевченка. Прометеїзм – центральна тема Лесі Українки” [8, 189]. Саме тому її часто називають дочкою Прометея.

Поетеса, звертаючись до поневолених братів, доводить, що вони не йдуть слідами Прометея. Нащадки легендарного

титана гинуть, “поховані в землянках, звідки навіть Не чути брязкоту кайданів, ні стогнання, Ні непокірних слів...”

“Fiat pox!” закінчується розпачливими словами, які водночас є викликом “лютому ворогові”:

*“Хай буде тьма!” – сказав ти, – сього мало,
Щоб заглушить хаос і Прометей вбить.*

Коли твоя така безмірна сила,

Останній вирок дай: “Хай буде смерть!” [10, I, 142].

Передостанньою “невільничою піснею” стала поезія із журливою назвою епітафії – “На вічну пам’ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи”. Вірш складається з трьох строф, які мають однакові рядки спочатку і в кінці. Кільце утворюють такі слова: “Ой палка ти була, моя пісне!”, “Так, була моя пісне палка”, “Ти занадто палка, моя пісне!”. Леся Українка не звинувачує приятельську руку, яка була змушена спалити аркуш з її піснею. Слово саме загорілось “вкінець, І спалило тонкий папірець” [10, I, 143]. Але воно не зникло: “Замість пісні лежить пожарина. Ой, глядіть, знову іскорка блисне! Ти занадто палка, моя пісне!”. Цей вірш сповнений жалю і ніжності до тієї бездольної пісні, що вилилася з серця в тривожну годину. Леся Українка майстерно передає варіації почуттів: у першій строфі виявляється скорбота, у другій – втішання тим, що її пісня глибоко торкалася людського серця, а в останній звучить застереження, чи навіть погроза: іскорка може розгорітися знов, адже пісня “занадто палка”, щоб загинути. Ця думка проходить крізь увесь цикл “Невільничих пісень” і найвищим акордом звучить у завершальній поезії – “Слово, чому ти не твердая криця...”. У шести дактилічних строфах молода поетеса карбує своє життєве кредо:

Слово, моя ти єдина зброе,

Ми не повинні загинути обоє!

Може, в руках невідомих братів

Станеш ти кращим мечем на катів [10, I, 144].

Леся Українка завжди розуміла, що її літературна творчість

не настільки міцна зброя, як би хотілося. Слово – “*не гострий, безжалісний меч, Той, що здійма вражі голови з плеч*”, воно не може пробити “*вражого серця*”. Проте поетеса вірить, що яка б зброя не була дана людині, її варто “*вигострити, виточити*”, скільки “*достане снаги і хисту*”. Цією вірою Леся Українка і жила. “Як бачите, я не складаю своєї останньої зброї”, – писала вона в одному з листів 1896 р. [10, X, 360].

Поетеса надіялася, що хтось скористається її зброєю краще, ніж вона:

*Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброе моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!*

Висновки. Отже, Леся Українка, незважаючи на постійні імперські утиски і щоденну “війну” з власною недугою, усе-таки змагається за волю – коли не для себе, то для наступного покоління “*невідомих братів*”, які обов’язково розіб’ють “*залізо кайданів*”.

Таким є лейтмотив усього циклу “Невільничих пісень”, що ознаменував переломний етап у творчості поетеси і визначив напрям її подальшої літературної праці. “Коли б треба було окреслити творчість Лесі Українки одним словом, то найвідповідніше слово було б – боротьба, – так влучно назвав провідну ідею її поезії та драматургії М. Рильський” [8, 189].

Крім того, у “Невільничих піснях” виявилось новаторство Лесі Українки. М. Драй-Хмара по праву віддає належне М. П. Драгоманову у формуванні саме такого характеру громадянської лірики Лесі Українки. Біографія поетеси, її епістолярна спадщина (насамперед 1895–1896 рр.) підтверджують промовисті слова критика: “Вплив Драгоманова на Лесю був величезний” [4, 59]. Водночас поетеса не стала епігоном свого великого вчителя, а йшла власним шляхом, що продемонстрував цикл громадянської лірики “Невільничі пісні”.

Література

1. Аврахов Г. Леся Українка : Проблеми текстології та історії друку (До дванадцятитомного видання творів, 1975–1979) / Григорій Аврахов. – Луцьк : Твердиня, 2007. – 228 с.
2. Атанасов П. Леся Українка на болгарській землі / П. Анатасов // Всесвіт. – 1968. – № 12. – С. 92–94.
3. Вишневська Н. О. Лірика Лесі Українки : текстологічне дослідження / Н. О. Вишневська. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 97–118.
4. Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя й творчість / Михайло Драй-Хмара // Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 35–151.
5. Зеров М. Леся Українка // Зеров М. Українське письменство / Микола Зеров. – К. : Основи, 2003. – С. 383–416.
6. Кармазіна М. Леся Українка / Марія Кармазіна. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с. – (Серія «Особистість і доба»).
7. Одарченко П. Роль М. П. Драгоманова в розвитку літературної творчості і світогляду Лесі Українки / Петро Одарченко // Одарченко П. Леся Українка. Розвідки різних років. – К. : В-во М. П. Коць, 1994. – С. 15–37.
8. Рильський М. Слово про Лесю Українку / Максим Рильський // Рильський М. Слово про літературу. – К. : Дніпро, 1974. – С. 185–200.
9. Русова С. Леся Українка / Софія Русова // Русова С. Наші визначні жінки: Літературні характеристики-силуети. – Вінніпег (Канада) : Союз Українок Канади, 1945. – С. 72–79.
10. Українка Леся. Зібрання творів. У дванадцяти томах / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1979.
11. Франко І. Я. Леся Українка / Іван Франко // Франко І. Літературно-критичні статті. – К. : Держ. вид-во худ. літ., 1950. – С. 220–241.
12. Хропко П. Українська література : підруч. для 10 кл. середніх шк., ліцеїв, гімназій та коледжів / Петро Хропко. – К. : Освіта, 2001. – С. 272–274.